ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

न्यायनये निग्रहस्थानपदार्थस्वरूपविमर्शः

मिन्टु-दे
शोधच्छात्रः, न्यायविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली

प्रबन्धसारः

महर्षिणा गौतमेन न्यायदर्शनस्य प्रथमसूत्रे प्रमाणादीनां षोडशपदार्थानां मध्ये अन्तिमपदार्थरूपेण निग्रहस्थानपदार्थस्योल्लेखः कृतः। तत्र निग्रहस्थानपदार्थस्य स्वीकारे किं मानमिति जिज्ञासायां न्यायभाष्यकारः निगदति- 'छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थः' इति। उपलक्षितानां स्ववाक्यपरिवर्जनं छलजातिनिग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्यनुयोगः। सूत्रकारैः- ***'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्'***[1] *इति यदुक्तं तमर्थं स्वीकृत्य अपि विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः इति विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः कर्तुं शक्यते। यतो हि विचाराङ्गसंशयजननी भवति विप्रतिपत्तिः। तत्र विचाराङ्गः संशयो भवति। संशयस्य अङ्गत्वेन जनकत्वेन अस्माभिः तु विप्रतिपत्तिवाक्यस्य ग्रहणं क्रियते। तर्हि विप्रतिपत्तिः विपरीतविषयिणी प्रतिपत्तिः, अप्रतिपत्तिः अज्ञानम् अनुमीयते येन तद् इत्यादि प्रतिज्ञाद्यान्यतमत्वं निग्रहस्थानत्वं इति वक्तुं शक्यते। एवञ्च ग्रन्थान्तरे अस्माभिः प्राप्यते पराजयनिमित्तको यत् भवति तत् निग्रहस्थानम्। एवं रीत्या तु तत्र भाष्यकारैः अपि यत् प्रपञ्चितं तमेव अर्थमुररीकृत्य अस्माभिः प्राप्यते विशेषतः उदयनाचार्यस्य न्यायपरिशुद्धिग्रन्थे, तथापि आचार्यैः तथैवोक्तं - यतो विप्रतिपद्यमानः प्राप्तः पराजयो भवति। अर्थात् पराजयहेतुः निग्रहस्थानं यत् ग्रन्थान्तरे अस्माभिः लक्षणम् अवलोक्यते, तदेव लक्षणमत्रापि आचार्यैः उदयनाचार्यैः अत्र प्रदर्शितम्। अतः अस्मिन्नेव शोधपत्रे न्यायदर्शनस्वीकृतनिग्रहस्थानपदार्थस्य किं स्वरूपं विद्यते तस्य रहस्योद्घाटनमेव मुख्यलक्ष्यम्।*

कुञ्चीशब्दाः - निःश्रेयसं, जल्पः, वितण्डा, छलम्, जातिः, निग्रहस्थानं चेत्यादयः।

****

महर्षिगौतमोक्तं षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं मुक्तिकारणं, तत्र गौतमोक्तेषु षोडशपदार्थेषु चरमपदार्थो भवति निग्रहस्थानम्। अतः जातेः निरूपणानन्तरम् आचार्यैः अवशिष्टपदार्थस्य निग्रहस्थानस्वरूपस्य निरूपणं तु प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके कृतमेव। यतो हि प्रथमाध्यायः लक्षणपरकः अध्यायो भवति। सर्वेषां पदार्थानामेव लक्षणनिर्देशः विद्यते। एतदनन्तरं द्वितीयाध्यायाद् आरभ्य विशेषतः चतुर्थाध्यायस्य अन्तिमं यावद् परीक्षाप्रकरणं विद्यते। पुनश्च तत्र पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निके तु जातेः भेदानां निर्देशः। अपि च पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयाह्निके निग्रहस्थानस्य ये भेदाः सन्ति तेषामेव तत्र निर्देशः भवति। अतः न्यायस्वीकृतः अन्तिमपदार्थो भवति निग्रहस्थानम्। निग्रहस्थानस्यापि तत्र लक्षणं सूत्रकारैः- **'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्'**[2] इति यदुक्तं तमर्थं स्वीकृत्य विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः इति विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः कर्तुं शक्यते। यतो हि विचाराङ्गसंशयजननी भवति विप्रतिपत्तिः। तथा चोक्तं रघुनाथशिरोमणिना- 'विचाराङ्गसंशयजननी विप्रतिपत्तिः'[3]। अस्याः पङ्क्तेः

---

[1] न्या.सू १/२/१९

[2] न्या.सू १/२/१९

[3] दीधिति. प्र.वा., पृ-६४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

स्वारस्यं प्रकाशयति गदाधरः 'विचारो जल्पः, विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः, जिज्ञासासम्पादनेन तदङ्गस्य तदुपयोगिनो मध्यस्थसंशयजननीरित्यर्थः' ।[4] तत्र विचाराङ्गः संशयो भवति। संशयस्य अङ्गत्वेन जनकत्वेन अस्माभिः तु विप्रतिपत्तिवाक्यस्य ग्रहणं क्रियते। तर्हि विप्रतिपत्तिः विपरीतविषयिणी प्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः अज्ञानम् अनुमीयते येन तद् इत्यादि प्रतिज्ञाद्यान्यतमत्वं निग्रहस्थानत्वम् इति वक्तुं शक्यते। एवञ्च ग्रन्थान्तरे अस्माभिः प्राप्यते पराजयनिमित्तको यत् भवति तत् निग्रहस्थानम्। तर्हि पराजयहेतुः इत्यादिकं अस्माभिः वक्तुं शक्यते- 'निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः। अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये अनारम्भः'[5]। एवं रीत्या तु तत्र भाष्यकारैः अपि यत् प्रपञ्चितं तमेव अर्थमुररीकृत्य अस्माभिः प्राप्यते विशेषतः उदयनाचार्यस्य परिशुद्धिग्रन्थे, तथापि आचार्यैः तथैवोक्तं यतो विप्रतिपद्यमानः पराजितो भवति। अर्थात् पराजयहेतुः निग्रहस्थानं यत् ग्रन्थान्तरे अस्माभिः लक्षणम् अवलोक्यते, तदेव लक्षणमत्रापि आचार्यैः उदयनाचार्यैः अत्र प्रदर्शितम्। एवञ्च जातेरपि तत्र चतुर्विंशतिभेदाः अस्माभिः प्राप्यन्ते एवं द्वाविंशतिभेदाः निग्रहस्थानस्य अत्र प्राप्यन्ते। तत्र प्रतिज्ञाहानि-प्रतिज्ञान्तर-प्रतिज्ञासन्न्यास-प्रतिज्ञाविरोधा-दिभेदेन तु निग्रहस्थानस्य द्वाविंशतिभेदा अपि तत्र प्राप्यन्ते। महर्षिगौतमः 'विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्' इति अनेन सूत्रेण 'विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्' इति प्रतिपादितवान्, अन्तिमसूत्रेण च वादिनां प्रतिवादिनां च विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिः इत्यनयोः पदार्थयोः विविधप्रकारतावशादेव निग्रहस्थानमपि अनेकप्रकाराः सन्ति इति संक्षेपेण निरूपितवान्। परन्तु तत्र सर्वेषां निग्रहस्थानानां लक्षणानि न उल्लिखितानि सन्ति। न्यायसूत्रस्य प्रथमाह्निके पूर्वोक्तस्य जातिपदार्थस्य तत्त्वस्य विस्तरधिया लक्षणेन सह परिभाषयित्वा अवसरसङ्गतिवशादेव द्वितीयाह्निके महर्षिः पूर्वोद्दिष्टस्य अन्तिमपदार्थत्वेन निग्रहस्थानस्य विशेषलक्षणमुपस्थाप्य विशिष्टार्थं प्रतिपादितवान्। अतः पूर्वोक्तनिग्रहस्थानस्य सर्वे प्रकाराः अपि च स्वीकृतनिग्रहस्थानानां युक्तिसङ्गतलक्षणकथनं पञ्चमाध्यायस्य प्रयोजनम्। अतः भाष्यकारः प्रथमं ताम् आवश्यकतां व्यनक्ति।

ततः भाष्यकारः प्रथममत्र निग्रहस्थानानां किञ्चित् परिचयं प्रददाति यत् निग्रहस्थानानि पराजयस्य विषयाः अर्थात् वादिनां प्रतिवादिनां च जल्पः, वितण्डा इत्यनयोः कथायां वास्तविकपराजयस्य वास्तविकं स्थानं कारणं वा भवति। भाष्यकारस्याभिप्रायं तात्पर्यटीकाकारेण एवमेवोक्तं- "तत्र य एवमाहुः- सर्वोऽयं साधनदूषणप्रकारो बुद्ध्यारूढो न वास्तव इति, तान् प्रत्याह- पराजयवस्तूनीति। पराजयो वसत्येष्विति पराजयस्थानानीत्यर्थः। काल्पनिकत्वे कल्पनायाः सर्वत्र सुलभत्वात्साधनदूषणव्यवस्था न स्यादिति भावः। निग्रहस्थानानि पर्यायान्तरेण स्पष्टयति अपराधेति" ।[6] अर्थात् वादिनां प्रतिवादिनां च विविधसाधनं दूषणप्रकारो वा वास्तविकं नास्ति इति ये मन्यन्ते तेषां मते ते सर्वे काल्पनिकाः एव। तत्र य एवमाहुः- सर्वोऽयं साधनदूषणप्रकारो बुद्ध्यारूढो न

[4] गा. ध. प्रा.प्र.पृ-६५

[5] न्या.भा. १/२/१९

[6] न्या.वा.ता.टीका.५/२/१

वास्तव इति तान् प्रत्याहः 'पराजयवस्तूनी'ति। पराजयो वसत्येदिति पराजयस्थानानीत्यर्थः। काल्पनिकत्वे कल्पनायाः सर्वत्र सुलभत्वात् साधनदुषणव्यवस्था न स्यादिति भावः। निग्रहस्थानानि पर्य्यायान्तरेण स्पष्टयति 'अपराधे'ति।[7] अतः 'बौद्धसम्प्रदायमुद्दिश्य निग्रहस्थानमेव पराजयस्तु' इति भाष्यकारेणोक्तम्। पुनः भाष्यकारः 'वस्'-धातोरुत्तरं 'तुन्'-इत्यनेन प्रत्ययेन निष्पन्नेन 'वस्तु' इति शब्देन गम्यते यत् वादिप्रतिवादिनोः विविधसाधनानि दूषणानि च विजयः पराजयः च वास्तविकानि सन्ति, न तु काल्पनिकानि। यदि काल्पनिकं भवति तर्हि वादिनां प्रतिवादिनां च दूषणस्य साधनस्य च व्यवस्था नियमाः वा न भवितुमर्हन्ति, अतः जयपराजयव्यवस्था अपि न भवितुमर्हति। यतः कल्पना सर्वत्रैव सुलभा वर्तते। यः जितवान्, तस्य पराजयं कल्पयित्वा पराजयं च घोषयितुं शक्नोति। तस्मिन् सति कुत्रापि विजयः पराजयः वा निर्धारयितुं न शक्यते। अतः तत् स्वीकृत्य वादिनां प्रतिवादिनां च वास्तविकदोषः निग्रहस्थानैः निर्धारितो भवति। भाष्यकारः एतदर्थं मनसि निधाय पुनः अवदत् 'निग्रहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानि'।[8] अर्थात् उक्तनिग्रहस्थानमेव वादिपक्षस्य प्रतिवादिपक्षस्य वा वास्तविकः अपराधो भवति। 'प्रतिज्ञाहानिः' इत्यादीनि अधिकांशनिग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाद्यवयवानामाश्रयेणैव सम्भवन्ति, एतादृशाशयं भाष्यकारः अन्ते अवदत्- 'प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि' इति।[9]

अथ 'निग्रहस्थानम्' इति शब्दान्तर्गते 'निग्रहः' इति शब्दस्य कोऽर्थः? कुतश्च कीदृशः निग्रहः सम्भवति एतत् सर्वमेव स्पष्टतया अवगमनस्यावश्यकता अस्ति। भाष्यकारस्य उपर्युक्तव्याख्यानेन 'निग्रहः' इति शब्दस्यार्थः पराजयः इति अवगम्यते। उदयनाचार्यः उक्तनिग्रहस्थानपदार्थस्वरूपख्यापनावसरे भणितम्- कथास्थाने वादिनां प्रतिवादिनां वा स्वकीयोऽहंकारः न खण्डितः, तदा परपुरुषस्य प्रतिवादिपक्षस्य वा अहङ्कारखण्डनं, तदेव परपुरुषस्य तत्कर्तृकपराभवः तथा च तस्य नाम निग्रहः। वादः, जल्पः, वितण्डा चेति कथायां निग्रहस्थानम् अकथयत्। अन्यत्र 'प्रतिज्ञाहानिः' इत्यादि न निग्रहस्थानम्। उदयनाचार्यस्य व्याख्यानमनुश्रित्य वरदराजः शंकरमिश्रोऽपि च पूर्वोक्तवचनं समर्थितवान्। तद्यथा-

अखण्डिताहङ्कारिणः पराहङ्कारखण्डनम्।
निग्रहस्तन्निमित्तस्य निग्रहस्थानतोच्यते॥[10]

अर्थात् अत्र कथायामित्युपस्कर्तव्यम्। अन्यथा इति प्रसङ्गात्। यथोक्तमाचार्यैः- 'कथायामखण्डिताहङ्कारेण परस्याऽङ्कारखण्डनमिह पराजयो निग्रहः'[11] इति। अखण्डिताहङ्कारिणः पराहङ्कारशातनमिह पराजयः, स एव निग्रहः। स एतेषु प्रतिज्ञाहान्यादिषु वसतीति निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमुन्नायकमिति यावत्। अत एव कथा वाह्यानाममीषां न निग्रहस्थानत्वम्[12] इत्यत्र स्वाभाविकतया मनसि प्रश्नः आयाति जिगीषाशून्यशिष्या गुरवश्च केवलमेव तत्त्वनिर्णयोद्देश्यमेव 'वादकथायां' प्रवृत्ताः भवन्ति,

---

[7] न्या.वा.ता.टीका.५/२/१

[8] न्या.भा.५/२/१

[9] न्या.भा.५/२/१

[10] वा.वि. प्रथमोल्लासःपृ -११६

[11] ता.र.

[12] वा.वि. पृ-११६

तत्र वादिपक्षस्य प्रतिवादिपक्षस्य वा स्वकीयाहंकारः नानुभूयते, तर्हि पूर्वोक्तपराजयरूपनिग्रहः इति केनोपायेन भविष्यति? यदि जिगीषा नास्ति तर्हि विजयः पराजयः वा न भवितुमर्हति। न्यायदर्शनस्य प्रथममेव सूत्रभाष्ये वार्तिककारः 'कः पुनः शिष्याचार्ययोर्निग्रहः[13]?' एतादृशं संशयं प्रकटितवान्। अस्य समुत्तरमपि वार्तिककारेणोक्तं- 'विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वमेव'[14] अर्थात् 'वादकथायाम्' शिष्यस्य आचार्यस्य वा विवक्षितार्थस्य अप्रतिपादकत्वमेव अर्थात् विवक्षितविषयप्रतिपादनासमर्थः एव निग्रहः। अस्य सदुत्तरमपि तात्पर्य्यटीकाकारेण भणितं - 'विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वमेव खलीकारः'[15] इति। वाचस्पतिमिश्रः 'खलीकारः' इति शब्देन तद् निर्दिशति। उद्योतकरः अपि बहुकालादनन्तरमेव स्वकीयग्रन्थे 'खलीकारः' इति शब्दं प्रयोजयति।[16] तत्क्रमेण प्रकाशितं भविष्यति। फलतः 'वादकथायां' कोऽपि पराजितः न भवति चेदपि विवक्षितार्थस्य अप्रतिपादकत्वपरनिग्रहं स्वीकृत्य निग्रहस्थानमित्युच्यते। जल्पः, वितण्डा इति कथाद्वये जिगीषासम्पन्नः वादी प्रतिवादी वा पूर्वोक्तं पराजयरूपनिग्रहं प्राप्स्यति, अपि च यथासम्भवं प्रतिज्ञाहानिः इत्यादयः सर्वे तस्य निग्रहस्य स्थानानि कारणानि वा सन्ति। किन्तु वादकथायां तानि सर्वाणि निग्रहस्थानानि न सन्ति।

गौतमोक्तस्य निग्रहस्थानस्य लक्षणं भवति "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्" इति। अर्थात् वक्तुः विप्रतिपत्तिः विपरीतज्ञानम् अप्रतिपत्तिः अज्ञानम् च येन वाक्येन प्रकाश्यते, तद्वाक्यं भवति निग्रहस्थानम्। भाष्यकारः कथयति- 'निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः' इति। निग्रहस्थानं वादिनां प्रतिवादिनां च वास्तविकपराजयस्य वास्तविकं स्थानं कारणं वा जल्प-वितण्डाशब्दयोः। पराजयलाभो न निग्रहस्थानं, तत्तु निग्रहस्थानस्य परमः परिणामः। महर्षिगौतमोक्तषोडशपदार्थेषु अन्तिमपदार्थत्वेन स्वीकृतस्य निग्रहस्थानम् इति शब्दान्तर्गतस्य निग्रहशब्दस्य कः अर्थः? तथा च कुतः कीदृशश्च निग्रहः, एतेषां समेषाम् अवगमनम् आवश्यकम्। उपर्युक्तव्याख्यानेन भाष्यकारस्य निग्रहशब्दस्य अर्थः पराजयः इति दर्शयति। यत्र वादिनां प्रतिवादिनां वा अहङ्कारः न खण्डितः 'वाक्' स्थाने तत्र परपुरुषस्य अहङ्कारस्य खण्डनं परपुरुषस्य पराजयः तस्य च नाम निग्रहः. वादजल्पवितण्डा चेति त्रिगुणभाषणं निग्रहस्थानम् अस्ति। अन्यत् अन्यत्रस्थानं प्रतिज्ञाहानिः इत्यादिरूपेण नास्ति इति उदयनाचार्यः उक्तवान्। सूत्रकारोक्तस्य विप्रतिपत्तिशब्दस्य अर्थः विपरीतज्ञानम् अथवा कुत्सितज्ञानं, 'निग्रह' इति शब्दस्यार्थो भवति पराजयः तथा स्थानशब्दस्यार्थो भवति कारणम्। निग्रहस्थानं वादस्थले पराजयरूपेण खलीकाररूपेण निग्रहस्य स्थानं कारणं वा। वादी प्रतिवादी वा विप्रतिपत्तिः अर्थात् केषुचित् पक्षेषु विपरीतज्ञानस्य भ्रमः तथा 'अप्रतिपत्तिः' अर्थात् केषुचित् क्षेत्रेषु अज्ञानं तेषां निग्रहस्थानस्य कारणम् अस्ति। निग्रहस्थानानि केवलं वादिनं प्रतिवादिनं च पुरुषं कर्षयति। वृत्तिकारस्य विश्वनाथस्य मते येन वादिना प्रतिवादिना च विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्च अनुमीयते, तदेव निग्रहस्थानं भवति। एतेषु विप्रतिपत्तिमूलकनिग्रहस्थानानि विप्रतिपत्तिः इति

---

[13] न्या.वा.

[14] न्या.वा.

[15] न्या.वा.ता.टीका

[16] न्या.वा.

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

शब्देन अप्रतिपत्तिमूलकनिग्रहस्थानानि च अप्रतिपत्तिः इति शब्देन लक्षितानि सन्ति।

निग्रहस्थानानि वादिनः प्रतिवादिनो वा पुरुषस्य निग्रहं जनयन्ति। यतो हि वादी प्रतिवादी च पुरुष एव प्रमादवशादेव यदप्रयोज्यं तदेव प्रयोजयति यत्प्रयोज्यं तन्न प्रयोजयति यन्निग्रहयोग्यो न भवति। अतो भाष्यकारो वदति– 'तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनञ्चाभिसंप्लवन्ते' अर्थात् यथा अपसिद्धान्तस्थापनकारिणम् अतत्त्ववादिपुरुषं निग्रहस्थानानि निगृहीतं कुर्वन्ति तथैव कदाचित् प्रकृतसिद्धान्तस्थापनकारितत्त्ववादिपुरुषमपि निगृहीतं कुर्वन्ति। यतः वादी अपि प्रतिवादिनां कथितं प्रदूषणं काले काले खण्डयितुमसमर्थः आसीत्। वादिनां प्रतिवादिनां च एकस्मिन् स्थाने बहुस्थानानि भवितुमर्हन्ति।

तथाहि- वादी स्वस्य पूर्वोक्तं पक्षं हेतुं दृष्टान्तं तथा साध्यधर्मं, तस्य विशेषणादिकं च यं कमपि पदार्थं परित्यजति चेदपि 'प्रतिज्ञाहानिः' इति निग्रहस्थानं भविष्यति। यथा- वादी 'शब्दः अनित्यः' ईदृशस्य प्रतिज्ञावाक्यस्य प्रयोगं करोति चेत् हेतुवाक्यादिना शब्दे अनित्यत्वं स्थापयति चेत्, प्रतिवादी मीमांसकशब्दस्य नित्यत्वपक्षे प्रमाणं प्रदर्श्य वादिनः बाधदोषं प्रदर्शयति। तदा वादी नैयायिको यदि तद्बाधदोषं खण्डयितुमसमर्थो भवति, यदि वदति 'पर्वतः अनित्यः' अर्थात् शब्दं परित्यज्य पर्वतं पक्षरूपेण गृहीत्वा तस्यैव पर्वतस्य अनित्यत्वं स्थापयति तदा वादिनः प्रतिज्ञाहानिनामकं निग्रहस्थानं भवति।

यदि वादी प्रतिवादी वा केनचित् प्रकारेण स्मृतिभ्रंशात् सहसा मौनः अथवा भूताविशिष्टः सन् प्रमत्तो भवति, अथवा प्रतिवादिकर्तृकात् दोषाविष्करणात् प्रागेव शीघ्रं स्वबुद्ध्या स्ववाक्यम् आच्छाद्य अन्यं निर्दोषं वाक्यं वदति यत् प्रतिवादी उत्तरं दातुं न शक्नोति, अथवा पार्श्वे तृतीया व्यक्तिः प्रतिवादिनः उत्तरं दातुं न शक्नोति तस्मात् पूर्वं स्वस्य वचनस्य उत्तरं ददाति, तत्र निग्रहस्थानस्य ग्रहणं न भविष्यति।

निग्रहस्थानमेव पराजयहेतुकमिति भाति, छलजातिषु च निग्रहस्थानलक्षणस्यैव अतिव्याप्तिर्भवति, यतः छलजातिश्च पराजयहेतुः। परन्तु छलादिषु अपि अर्थान्तरादिवत् पृथक् निग्रहस्थानत्वादेव अतिव्याप्तेः सम्भावना नास्ति इति। छलत्वरूपेण जातित्वरूपेण च ज्ञानमपि पराजयं प्रति कारणं भवति इति अवबोधाय हेत्वाभासवत् छलं जातेश्च पृथगुपादानरूपेण परिगण्यते इति शिवम्।

संकेताक्षरसूची

अ.न.त.	अन्वीक्षानयतत्त्वबोधः
वा.वि.	वादिविनोदः
गा.ध.	गादाधरी
ता.र.	तार्किकरक्षा
न्या.सू.	न्यायसूत्रम्
न्या.वृ.	न्यायवृत्तिः
न्या.वा.ता.टी.	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका
प्रा.वा.	प्रामाण्यवादः

सहायकग्रन्थसूची

- उद्योतकरः। (१९६०)। *न्यायवार्त्तिकम्*। द्विवेदी, विन्ध्येश्वरप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
- उदयणाचार्यः। *न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-परिशुद्धिः*। द्विवेदी, विन्ध्येश्वरीप्रसादः (सम्पा.)। कोलकाता : बिब्लोथिका इण्डिका।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- भट्टाचार्यः, गदाधरः । (१९७०) । *गादाधरी*। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस् ।
- मिश्रः, शङ्करः । (१९९५) । *वादिविनोदः* । गिरिः, विश्वम्भरनाथः (सम्पा.) । प्रयागः : विवेकप्रकाशनम् ।
- गौतमः । (१९१८) । *न्यायदर्शनम्* (वात्स्यायनमुनिकृत-भाष्य-विश्वनाथकृत वृत्तिसहितम्) । विद्याभूषणः, आशुतोषः; विद्यारत्नः, नित्यबोधः (सम्पा.) । कलिकाता ।
- गौतमः । (१९६१) । *न्यायदर्शनम्* । तर्कवागीशः, फणिभूषणः (सम्पा.) । कलिकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षत् ।
- मिश्रः, वाचस्पतिः । (१९८९) *न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका* । द्रविडः, राजेश्वरशास्त्री (सम्पा.) । वाराणसी : चौखम्बासंस्कृत-संस्थानम् ।
- वरदराजः । (१९०३) । *तार्किकरक्षा* । संस्कारकः द्विवेदी, विन्धेश्वरीप्रसादः (संस्कारकः) । वाराणसी ।